

УДК 339.924(045)

ГАЛЬПЕРІНА Л.П.,
к.е.н., професор,
професор кафедри міжнародного менеджменту
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
ПЕТРЕНКО В.В.,
бакалавр міжнародного бізнесу, магістрант університету UMA, Малага, Іспанія

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ РИНКІВ УКРАЇНИ: ШАНХАЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ СПІВРОБІТНИЦТВА (ШОС)

***Анотація.** Досліджено потенціал диверсифікації зовнішньоекономічних ринків України завдяки співпраці з країнами-членами Шанхайської організації співробітництва (ШОС). Визначено зміну розподілу експортно-імпортних потоків між Україною та країнами-членами ШОС, зменшення питомої ваги ШОС у зовнішньоторгівельному обороті України в динаміці з урахуванням змін у гео економічній стратегії України. Проаналізовано потенціал співпраці України з найбільшими країнами-партнерами в рамках ШОС (Індія, Китаєм та Росією) протягом 2013–2017 років за допомогою індексу інтенсивності двосторонньої торгівлі.*

***Ключові слова:** Шанхайська організація співробітництва, Україна, диверсифікація, зовнішньоекономічні ринки, експорт, імпорт, зовнішньоторгівельний оборот, індекс інтенсивності двосторонньої торгівлі.*

Гальперина Л. П., к.э.н., профессор, профессор кафедры международного менеджмента ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана»

Петренко В. В., бакалавр международного бизнеса, магистрант университета UMA, Малага, Испания

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ВНЕШНЕЕКОНОМИЧЕСКИХ РЫНКОВ УКРАИНЫ: ШАНХАЙСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА (ШОС)

***Аннотация.** Исследован потенциал диверсификации внешнеэкономических рынков Украины благодаря сотрудничеству со странами-членами ШОС. Определены изменение распределения экспортно-импортных потоков между Украиной и странами-членами ШОС, уменьшение удельного веса ШОС во внешнеторговом обороте Украины в динамике с учетом изменений в геоэкономической стратегии Украины. Проанализированы потенциал сотрудничества Украины с крупнейшими странами-партнерами в рамках ШОС (Индией, Китаем и Россией) в течение 2013-2017 годов с помощью индекса интенсивности двусторонней торговли.*

***Ключевые слова:** Шанхайская организация сотрудничества, Украина, диверсификация, внешнеэкономические рынки, экспорт, импорт, внешнеторговий оборот, индекс интенсивности двусторонней торговли.*

Galperinf L.P., Ph.D., Professor, Professor of the Department of International Management at the "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman"

Petrenko V.V., Bachelor of International Business, University of UMA Magistrate, Malaga, Spain

DIVERSIFICATION OF FOREIGN ECONOMIC MARKETS OF UKRAINE: SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION (SCO)

***Annotation.** The potential of diversification of foreign economic markets of Ukraine through cooperation with the Shanghai Cooperation Organization (SCO) member states is explored. The change in the distribution of export-import flows between Ukraine and the SCO member states, the reduction of the share of the SCO in the foreign trade turnover of Ukraine in the dynamics, taking into account changes in the geoeconomic strategy of Ukraine, is determined. The evaluation of Ukraine's cooperation with the largest SCO partner countries (India, China and Russia) during 2013-2017 has been evaluated, with the calculation of the index of the intensity of bilateral trade.*

***Key words:** Shanghai Cooperation Organization, Ukraine, diversification, foreign trade markets, export, import, foreign trade turnover, index of intensity of bilateral trade.*

Актуальність проблеми. Шанхайська організація співробітництва (ШОС) займає важливе місце серед інтеграційних об'єднань азійського регіону. Якщо спочатку пріоритет в рамках ШОС віддавався боротьбі з тероризмом та створенням безпечного розвитку регіону, то в подальшому стала посилюватися орієнтація країн-членів ШОС на розвиток економічного співробітництва. Діяльність ШОС привертає увагу політологів, економістів, дипломатичних і фінансових кіл. Засновники ШОС постійно підкреслюють, що їхня організація - не військовий блок, а є відкрита міжнародна структура, котра орієнтована на широке співробітництво. Більшість країн-членів ШОС одночасно є учасниками інших регіональних об'єднань: Співдружності Незалежних Держав (СНД), Організація договору про колективну безпеку (Ташкентський договір, ОДКБ), Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), а також ряду міжнародних програм: Центрально-Азійського

регіонального економічного співробітництва і Спеціальної програми для економік Центральної Азії (СПЕСА) та ін. У зв'язку з цим виникає питання про призначення ШОС, функції цієї Організації в Євразії та на світовій арені, про значення Організації для країн-членів. Ще однією причиною зростання уваги до ШОС є вагомість цієї Організації з точки зору світової енергетики і транспорту, створення в регіоні нових енергетичної і транспортної інфраструктури, очікуваного зростання енергоспоживання в країнах Організації. В даний час не має впевненості у напрямках подальшого розвитку ШОС: чи буде відбуватися реальна багатостороння економічна інтеграція між країнами-членами чи Організація залишиться міжнародним інститутом двостороннього співробітництва. Безумовно, вивчення співробітництва з ШОС є вельми важливим для реалізації національних інтересів України в контексті диверсифікації зовнішньоекономічних ринків.

Аналіз досліджень і публікацій. Зазначимо, що теоретико-методологічне обґрунтування розвитку ШОС та взаємодії окремих країн з ШОС більшою мірою представлено в працях зарубіжних науковців (див. праці [1–9]). Найважливіші аспекти диверсифікації зовнішньоекономічних ринків України з урахуванням фактору інтеграційного співробітництва були розглянуті в роботах Антонюк Л.Л., Лук'яненко Д.Г., Поручника А.М., Столярчук Я.М., Циганкової Т.М. та інших. [10–11]. Торговельно-економічні зв'язки України в рамках ШОС не отримали належного розгляду, зокрема відмітимо роботи Радзівської С.О., Мірошниченко Т.М. [12–13]. Більшою мірою досліджені двосторонні відносини між Україною та окремими країнами, які є членами ШОС (див. [14–19]).

Метою статті є дослідження потенціалу диверсифікації зовнішньоекономічних ринків України завдяки співпраці з країнами-членами ШОС.

Виклад основного матеріалу. Україна займає вигідне географічне положення, що дає змогу вести співпрацю як із Європейським Союзом, так і з азійськими інтеграційними об'єднаннями, включаючи ШОС. Але у зв'язку зі змінами, що відбулися у економіко-політичній та геостратегічній спрямованості України за останні п'ять років, можна прослідкувати й зменшення активності співпраці України із країнами азійського регіону, передусім – з країнами Центральної Азії. В динаміці за 2013–2017 роки експорт між Україною та країнами ШОС (Республіка Індія (Індія), Республіка Казахстан (Казахстан), Китайська Народна Республіка (КНР, Китай), Киргизька Республіка (Киргизстан), Російська Федерація (РФ, Росія), Республіка Таджикистан (Таджикистан) та Республіка Узбекистан (Узбекистан)) представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Експорт України до країн-членів ШОС, 2013–2017 роки, млн дол. США					
Країна	2013	2014	2015	2016	2017
Індія	1974,7	1817,4	1444,2	1903,3	2315,9
Казахстан	2120,0	1073,2	712,8	400,1	365,2
Китай	2726,7	2674,1	2399,1	1832,5	1947,9
Киргизстан	134,8	102,5	75,5	40,4	32,8
Пакистан	234,1	397,8	111,0	114,3	149,9
Росія	15065,1	9799,2	4829,9	3591,8	3886,2
Таджикистан	61,3	46,7	29,9	25,4	34,8
Узбекистан	352,1	308,6	174,5	142,4	146,9

Джерело: складено на основі [20].

Згідно даних Державної служби статистики України (Держстату) на 2017 рік, вагомими статтями експорту до РФ є чорні метали (18,4% всього експорту), продукти неорганічної хімії (15,5%) та ядерні реактори, котли і машини (17,1%), до КНР – зернові культури (30,5% всього експорту), руди, шлаки та зола (29,8%). Найважливішою статтею експорту до Індії є олії та жири рослинного або тваринного походження – 71,8% від всього експорту до цієї країни, або 1,5 млрд дол. США [21]. На основі даних МВФ [19], було розраховано частку країн ШОС в загальному обсязі українського експорту, яка складала у 2013 році 35,8%, у 2017 році – 21,02%. За п'ять років 2013 по 2017 роки відбулися зміни: зменшилися обсяги загального експорту України та експорту до країн ШОС, змінився розподіл експортних потоків між країнами-членами ШОС та рештою світу (див. рис. 1).

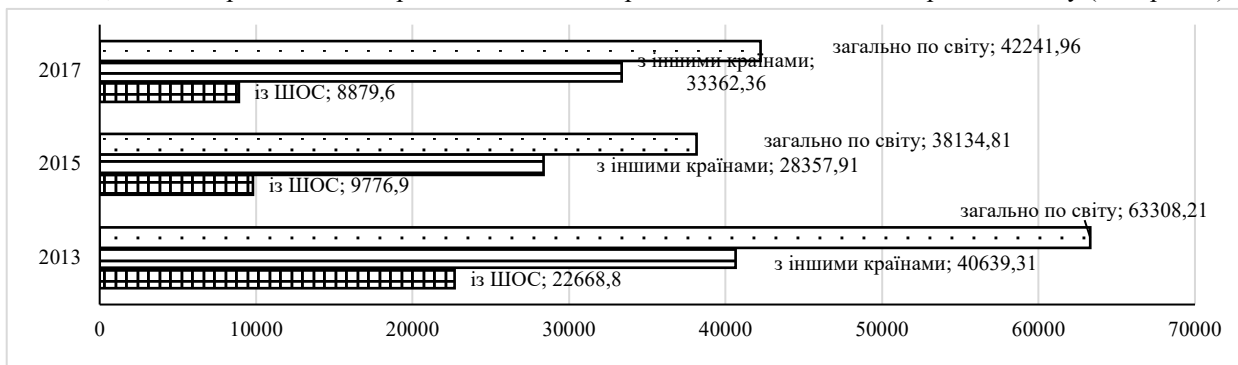

Рис. 1. Порівняння обсягів експорту України до країн-членів ШОС, інших країн світу та світу у цілому, 2013, 2015, 2017 роки, млн дол. США. Джерело: побудовано на основі [20].

Найбільшими партнерами України по імпорту в рамках ШОС є Росія, Китай та Індія. Як свідчать дані табл. 2 зниження імпорту України до всіх країн-членів ШОС спостерігалось з 2014 по 2015 роки. Імпорт з більшості постсоціалістичних країн продовжував знижуватись і в наступні роки (як не дивно, винятком стала Росія, імпорт з якої зріс у 2017 році порівняно з попереднім роком на 27%). Натомість вже з 2016 року почалось зростання імпорту з Індії, Китаю, Узбекистану (див. табл. 2).

Таблиця 2

Імпорт України з країн-членів ШОС, 2013–2017 роки, млн дол. США					
Країна	2013	2014	2015	2016	2017
Індія	838,9	656,4	442,9	486,1	531,7
Казахстан	683,02	375,8	372,9	434,3	313,5
Китай	7900,8	5408,9	3770,0	4688,5	5466,5
Киргизстан	11,8	4,3	5,8	1,8	3,1
Пакистан	93,5	100,7	61,2	47,7	55,7
Росія	23234,2	12678,7	7485,2	5148,3	7007,0
Таджикистан	5,2	3,2	2,7	1,2	0,75
Узбекистан	91,6	72,8	62,3	71,0	111,2

Джерело: складено на основі [20].

Найбільші обсяги імпортованих товарів з КНР припадають на електричні машини (26,4% всього імпорту), ядерні реактори, котли і машини (19,1%). Майже половина (46,2%) імпорту із РФ припадає на мінеральні палива, нафту та продукти її перегонки, 9,7% – добрива (розраховано за даними Держстату [21]).

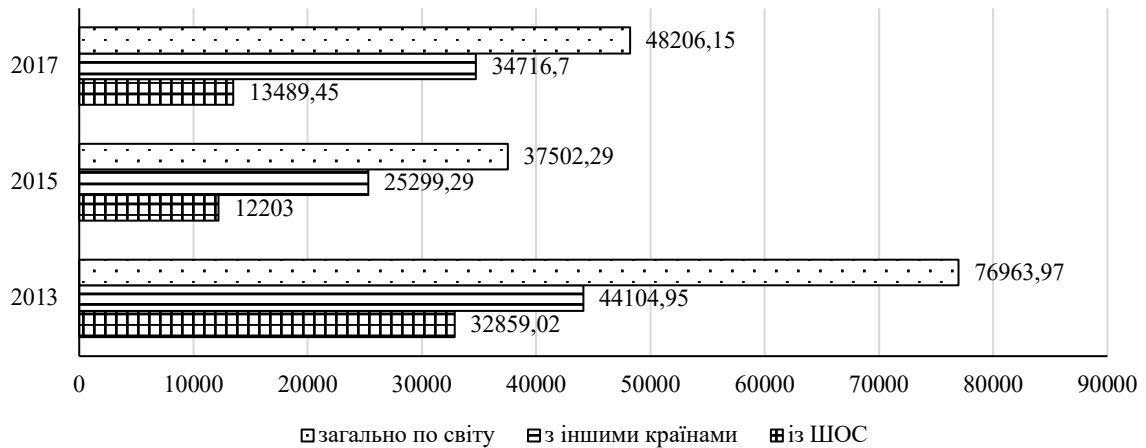

Рис. 2. Порівняння обсягів імпорту України до країн-членів ШОС, інших країн світу та світу у цілому, 2013, 2015, 2017 роки, млн дол. США

Джерело: побудовано на основі [20].

За даними експорту та імпорту був розрахований торговельний оборот між Україною та країнами-членами ШОС, який виглядає наступним чином (табл. 3).

Таблиця 3

Торговельний оборот України з країнами-членами ШОС, 2013–2017 роки, млн дол. США

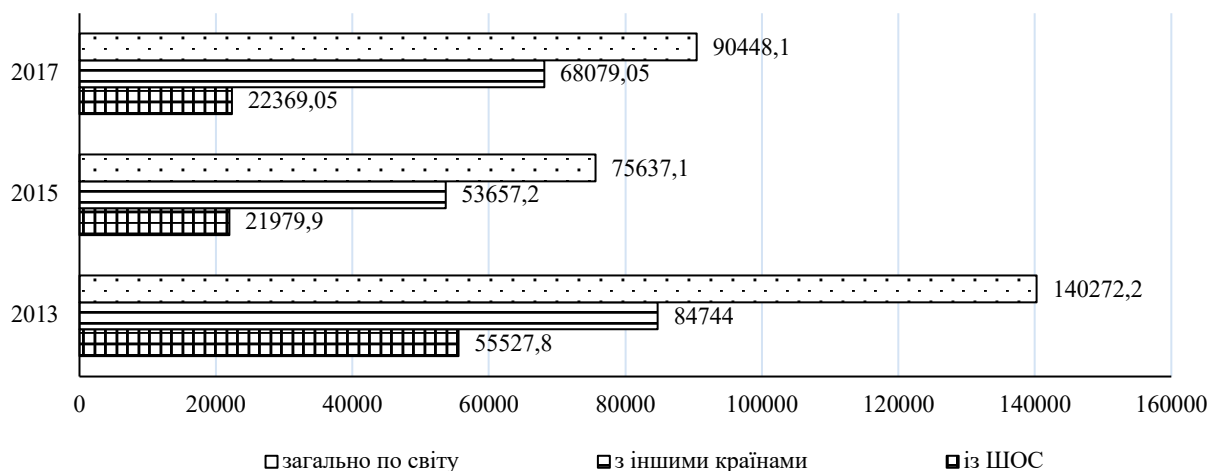
Країна	2013	2014	2015	2016	2017
Індія	2813,6	2473,8	1887,1	2389,4	2847,6
Казахстан	2803,0	1449,0	1085,7	834,4	678,7
Китай	10627,5	8083,0	6169,1	6521,0	7414,4
Киргизстан	146,6	106,8	81,3	42,2	35,9
Пакистан	327,6	498,5	172,2	162,0	205,6
Росія	38299,3	22477,9	12315,1	8740,1	10893,2
Таджикистан	66,5	49,9	32,6	26,6	35,55
Узбекистан	443,7	381,4	236,8	213,4	258,1

Джерело: розраховано на основі даних таблиць 1 та 2.

Обсяги торговельного обороту з країнами-членами ШОС ілюструють не лише компліментарність взаємної торгівлі та рівень двосторонніх економічних відносин України з цими країнами, але й відображають зовнішньополітичну складову міжнародних відносин. Відтак, попри перспективність експорту вітчизняних товарів з високою доданою вартістю [12] до Казахстану, Киргизстану, Таджикистану та Узбекистану,

транспортне та торговельне ембарго та всілякі обмеження в рамках підконтрольних інтеграційних структур (ЄврАзЕС, СНД) з боку Росії перешкоджають розвитку взаємовигідних відносин з цими країнами.

Суттєві зміни відбулися у період 2013–2017 років (див. рис. 3). Як демонструє рис. 3 зменшилася не лише частка торгового обороту із країнами ШОС, а й обсяги загального зовнішньоторговельного обороту України.

Рис. 3. Порівняння обсягів торгового обороту України країн-членів ШОС, інших країн світу та світу у цілому, 2013, 2015, 2017 роки, млн дол. США

Джерело: побудовано на основі [20].

Розвиток відносин України з державами Центральної та Південної Азії, безумовно, входить в сферу українських інтересів. Проаналізуємо потенціал диверсифікації зовнішньої торгівлі України завдяки співпраці з найбільшими країнами-партнерами в рамках ШОС за допомогою індексу інтенсивності двосторонньої торгівлі, який показує співвідношення експорту однієї країни до країни-торговельного партнера та загального світового експорту країни-торговельного партнера, з відношенням питомої ваги імпорту країни-торговельного партнера у загальному обсязі світового імпорту. За умови значення індексу більше одиниці, торговельні відносини країн вважають інтенсивними, значення індексу менше одиниці – слабкими, якщо індекс дорівнюватиме одиниці – торговельні відносини на задовільному рівні.

Для розрахунку використовують формулу (1):

$$TDC_{ij} = (X_{ij} / X_i) / (M_j / M_w), (1)$$

де TDC_{ij} – індекс двосторонньої торговельної інтеграції між країнами i та j ,

X_i – обсяг експорту країни i ;

M_j – обсяг імпорту країни j ;

X_{ij} – експорт країни i до країни j ;

M_w – обсяг світового імпорту.

Для проведення аналізу нами обрано числові ряди даних двосторонньої торгівлі між Україною та трьома найбільшими за обсягами зовнішньоторговельного обороту країнами (Індія, Китай та Росія) у проміжку часу з 2013 по 2017 роки. Розрахунки інтенсивності двосторонньої торгівлі України, Індії, Китаю та Росії свідчать про інтенсивність торгівлі в двосторонніх відносинах Україна-Індія, Україна-Росія та Росія-Україна (див. табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка індексу інтенсивності двосторонньої торгівлі України, Індії, Китаю та Росії, 2013–2017 роки

Індекс	2013	2014	2015	2016	2017
TDC Україна-Індія	1,26	1,39	1,61	2,35	2,04
TDC Індія-Україна	0,38	0,44	0,42	0,46	0,4
TDC Україна-Китай	0,42	0,48	0,65	0,51	0,45
TDC Китай-Україна	0,87	0,76	0,68	0,82	0,82
TDC Україна-Росія	14,28	11,97	11,47	8,70	7,10
TDC Росія-Україна	7,08	7,91	9,19	8,99	7,98

Джерело: розраховано за даними [20].

Оскільки торговельно-економічний напрямок є одним із пріоритетних для ШОС, в разі співпраці з цією організацією Україна отримає шанс використання інвестиційного потенціалу, налагодження співпраці з різними

її інститутами, а також розширення економічної взаємодії з другою економікою світу, найбільшим експортером – Китаєм [15; 17]. Ще у 2016 році в Києві відбувся форум, присвячений розвитку транспортного інфраструктурного проекту Новий Шовковий шлях (або «Один пояс, один шлях»), на якому Надзвичайний і Повноважний Посол Китайської Народної Республіки в Україні Ду Вей заявив, що «реалізація даного проекту, котрий сприяє активізації економічного співробітництва та збільшення обсягів взаємної торгівлі між КНР та Європою, є неповноцінним без участі України» [22]. Розвиток транспортного потенціалу в рамках співпраці з ШОС міг би стати дуже перспективним для України. Зокрема, її участь в проекті «Один пояс, один шлях» було б вигідною як для неї самої, так і для Організації, оскільки український транзит має великий потенціал. Однак реалізації участі в цьому та інших проектах центральноазійського регіону перешкоджає гео економічна політика Росії, а також ряд невирішених економічних перешкод з боку України (поліпшення транспортної інфраструктури: оптимізація обробки вантажів та зниження транзакційних витрат в портах, поліпшення залізничних та автомобільних шляхів, стану автотранспорту та вантажних вагонів; удосконалення митного оформлення). Тому пілотний проект з контейнерних перевезень комбінованим транспортом (морським та залізничним) за маршрутом від України до Китаю в обхід Росії виявився не вдалим. Оптимізація вантажних сполучень між Європою та Азією більш ніж актуальні, адже з 1 січня 2016 року Україна і ЄС підписали двосторонню Угоду про повноцінну і всеосяжну зону вільної торгівлі, що підвищує транзитний статус нашої країни.

Окрім транспортного партнерства із країнами ШОС, варто виокремити й енергетичне партнерство. У 2013 році було відкрито представництво Ділового Клубу ШОС в Києві, у 2014 році було проведено конференцію «Економічне співробітництво України з країнами ШОС», на якій розглядалася перспектива партнерства в рамках Енергетичного клубу ШОС. Однак агресія з боку Росії, окупація частини території України призвела до застосування економічних санкцій та зовнішньо-торговельних обмежень не тільки з Росією, але й з іншими країнами пострадянського простору, зокрема і тими, які входять до ШОС (Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан). Відповідно Україна змінила не лише зовнішньоторговельну, але й енергетичну стратегію, що позначилось суттєвим зниженням споживання російських, казахських та туркменських енергоресурсів. Однак брати участь в роботі Енергетичного клубу ШОС в ролі спостерігача дасть змогу обговорювати енергетичні стратегії в рамках даної структури.

Загалом, для ШОС співпраця з Україною є також достатньо вигідною, адже Україна, по-перше, має гарний ресурсний потенціал, представляє інтерес у промисловому та сільськогосподарському секторі економіки, а, по-друге, країна наділена вигідним геополітичним потенціалом – знаходиться на багатовікових транзитних шляхах Азії, має вихід на інші континенти через Чорне море, що дає змогу позиціонувати себе як важливої транзитної держави. Також, Україна відноситься до країн Східної Європи і цікавить ШОС ще і як держава «європейської ланки», партнерство з якою може сприяти налагодженню зв'язків ШОС зі східноєвропейським регіоном, а в подальшому і з Європою в цілому. Внаслідок цього, на світовій арені Україна набуває дещо іншого геополітичного значення, для неї відкриваються нові можливості. Але, варто підкреслити, що ставлення експертів до можливості приєднання України до ШОС є вельми суперечливим. Негативне сприйняття цієї ідеї аргументується, перш за все геополітичним чинником оскільки до цієї структури входить Росія – країна-агресор. Україна уникала участі в організаціях з домінантою Росією навіть до офіційного закріплення євроінтеграційного пріоритету у стратегічних документах. Однак, що стосується ШОС, то, зазначимо, що Росія претендує на лідерські позиції, але об'єктивно поступається Китаю за впливом в ШОС. Інший аргумент проти співпраці активізації України з ШОС - географічна віддаленість від азійського регіону. Щодо цього зауважимо, що в глобалізованому світі географічні рамки не є визначальними, а як ми зазначали Україна має потужний транзитний потенціал.

Висновки. Дослідження економічної співпраці України з країнами-членами ШОС дає змогу визначити зменшення обсягів торговельного обороту України з країнами ШОС, зміну розподілу експортно-імпортних потоків між Україною та країнами-членами ШОС, зменшення питомої ваги ШОС у зовнішньо-торговельному обороті України в динаміці з урахуванням змін у гео економічній стратегії України. Разом з тим, відзначимо перспективність співпраці з цією організацією в завданні диверсифікації зовнішньо-економічних ринків України. З огляду на темпи розвитку ШОС, її ресурсний, територіальний та демографічний потенціал, зростаючу роль та авторитет на світовій арені, зниження впливу Росії в рамках ШОС, очевидно, що вона буде мати вагомий вплив на систему міжнародних відносин. Тісне партнерство із ШОС, а у перспективі – отримання статусу спостерігача ШОС, дозволило б Україні не тільки зміцнити та розширити міжнародні зв'язки, а й вести тісну співпрацю з різними економічними партнерами, що в умовах уповільнення темпів зростання світової економіки складає запоруку добробуту. Україна і ШОС можуть розвивати співробітництво в сферах економіки, транспорту, енергетики, інноваційного співробітництва. Все це дасть можливість отримання великих інвестицій, освоєння нових ринків, більш активної участі в економічному житті азійського регіону. Отримання Україною статусу спостерігача ШОС надало б можливість брати участь в інтеграційних процесах азійського регіону, що, в свою чергу, матиме позитивний вплив на формування зовнішньої політики в цій частині континенту, сприяти поліпшенню іміджу держави на міжнародній арені та просуванню національних брендів на нові ринки збуту.

Література

1. Kembayev Z. Implementing the Silk Road Economic Belt: from the Shanghai Cooperation Organisation to the Silk Road Union? //Asia Europe Journal. 2018. Т. 16. №. 1. С. 37-50.
2. Siddiq A. Significance of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) for Pakistan //ISSI Issue Brief. 2016.

3. Aksu A. China's Growing Role in Regional Institutions: Application of institutional realism to the Shanghai Cooperation Organization (SCO) // *The Maastricht Journal of Liberal Arts*. – 2017. – Т. 8. – С. 3-12.
4. Васильев В.В., Лычагин А.И. Шанхайская Организация Сотрудничества. Особенности развития в условиях глобальной неопределенности // *Наука и бизнес: пути развития*, 2015.
5. Быков А. Экономическое сотрудничество в рамках ШОС. Основные направления и перспективы развития. Litres, 2018.
6. Лузянин С.Г. Шанхайская организация сотрудничества: модель 2014–2015: рабочая тетр. №21. – 2015 / [С.Г. Лузянин (рук.) и др.]; [гл. ред. И.С. Иванов]; Российский совет по международным делам (РСМД). М.: Спецкнига, 2015. 36 с
7. Шилина М.Г. Международно-правовое регулирование экономического сотрудничества в рамках ШОС: особенности, проблемы, перспективы // *Евразийский юридический журнал*. – 2015. – №. 4. – С. 83.
8. Ahmad I. Shanghai Cooperation Organization: China, Russia, and Regionalism in Central Asia // *Initiatives of Regional Integration in Asia in Comparative Perspective*. Springer, Dordrecht, 2018. – С. 119-135.
9. Gatev I., Diesen G. Eurasian encounters: the Eurasian Economic Union and the Shanghai Cooperation Organisation // *European Politics and Society*. – 2016. – Т. 17. – Sup 1. – С. 133-150.
10. Стратегії конкурентного розвитку у глобальній економіці [Електронний ресурс] : монографія / [А. М. Поручник, Я. М. Столярчук, А. М. Колот] ; за заг. ред. А. М. Поручника та Я. М. Столярчук ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». Київ : КНЕУ, 2016. 332 с.
11. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку : монографія / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», Ін-т глоб. екон. політики, Ін-т соц.-труд. відносин ; [Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, А. М. Колот, Я. М. Столярчук, та ін.] ; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка та А. М. Поручника. Київ : КНЕУ, 2011. – 703 с.
12. Радзієвська С. О. Торговельно-економічні зв'язки України з країнами Шанхайської організації співробітництва. – 2014. – №11. – С.105-110.
13. Мірошниченко Т.М. Шанхайська Організація Співробітництва (ШОС) в системі зовнішньоекономічних відносин України: теоретичний аспект // *Економічний форум*. – №2. – С. 188-195.
14. Антонюк Л. Л., Черкас Н. І. Провідна роль Китаю у глобальних мережах сектору високих технологій: нова реальність та сучасні виклики // *Економіка і держава*. – 2017. – №12. – С.174-22.
15. Гальперіна Л. П., Шаповал А. В. Стратегічні напрями торговельно-економічних відносин України з Китаєм // *Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право*. – 2014. – №. 4. – С. 31-35.
16. Хоменко О.В. Теоретичні та практичні аспекти інклюзивного розвитку економіки КНР // *Китаєзнавчі дослідження*. – 2018. – №1. – С. 69-76.
17. Хун Чжан. Ініціатива «Пояс та шлях»: вирішення проблем співробітництва між Китаєм та Україною КНР // *Китаєзнавчі дослідження*. – 2017. – №1-2. – С. 61-72.
18. Лахманюк Т. Основні тенденції торговельно-економічної співпраці між Україною та Ісламською Республікою Пакистан (1991–2014 рр.) // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – Вип. 1. – Ч. 2. – С.56-59.*
19. Лукаш О.І. Сучасна Індія: погляд з України (до 70-річчя незалежності Індії): монографія. К.: «LAT&K», 2017. – 270 с.
20. Website International Trade Centre UNCTAD/WTO (ITC). Available from: <https://www.trademap.org/Index.aspx>.
21. Сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
22. Сайт Посольства Китайської народної Республіки в Україні. URL: <http://ua.china-embassy.org/rus/>